

УДК [94:351.84:364](477)“1920/1929”

А. Ю. Твердовський

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА У 1920–х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ). Ч. 1*

У статті аналізуються основні напрямки та аспекти більшовицької політики у галузі соціального забезпечення населення, які розглядаються за допомогою авторської методології рівнево-компонентного аналізу у зрізі формування структури радянського тоталітарного режиму у період його становлення у 1920-х рр. До наукового обігу вперше введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області (ДАХО), на підставі яких висвітлюється дана проблема.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальне страхування, громадська взаємодопомога, інвалідна кооперація, “воєнний комунізм”, НЕП, тоталітаризм, методологія рівнево-компонентного аналізу.

Вступ: окреслення проблеми та методології дослідження

Сучасний етап розвитку українського суспільства та розбудова відносин між ним, окремими соціальними верствами і державою детермінують потребу у вивченні історичного досвіду реалізації соціальної політики в радянській Україні 1920-х рр., зокрема, особливостей її використання більшовиками для утвердження комуністичного режиму та становлення тоталітарної моделі організації суспільного життя. Без урахування цих аспектів неможливо усвідомити реальні чинники формування явищ і процесів у суспільному та державно-політичному житті сьогодення, адже більшість сучасних проблем Україна “успадкувала” саме з тоталітарної доби своєї історії. Тому таке дослідження має не лише наукове, але і практичне значення, оскільки вивчення історичного досвіду соціальної політики радянської України 20-х рр. ХХ ст. дає змогу уникнути помилок, небажаних політичних і соціальних експериментів й сприятиме формуванню громадянського суспільства та здорових відносин між ним і державою у формі політики соціального партнерства.

Західна наука щодо розвитку теорії тоталітаризму значно випереджає вітчизняну. Власне, перші спроби осмислення цього феномену майже синхронні з його виникненням. Поняття “тотальної” політичної влади і “тоталітаризму” вперше сформулював у 1923 р. італійський публіцист і опонент Беніто Муссоліні Джованні Амєндола (означення фашизму, як і комунізму, “тоталітарною реакцією на лібералізм і демократію”) [1, с. 175; 2, с. 29]. Згодом у 1925 р. офіційний фашистський теоретик Джованні Джентіле визначив фашизм як “тоталітарну концепцію життя” [2, с. 29]. З другої половини 1920-х рр. і сам Муссоліні також починає все частіше користуватися цим терміном у своїй політичній риторичі, підсумком якої стає видання у 1932 р. “Доктрини фашизму” (італ. “La dottrina del fascismo”). Дуче називав свій режим не інакше як “lo stato totalitario”, тобто, “тоталітарна держава” [3], котра у фашистській рефлексії наповнювалася виключно позитивним змістом.

Поступово з 20 – 30-х рр. ХХ ст. у західному середовищі термін тоталітаризм набуває все більшої поширеності і застосування для позначення політичних систем (режимів) спочатку у фашистській Італії та нацистській Німеччині, а потім і більшовицькому СРСР [2, с. 28-29]. Кристалізації та найбільшого впливу теорія тоталітаризму досягає у 1940 – 1950-х рр. завдяки тепер вже класичним працям Карла Поппера “Відкрите суспільство та його вороги” (1945 р.) [4; 5], Ханни Арєндт “Витоки тоталітаризму” (1951 р.) [6], Карла Фрідріха та Збігнева Бжезінського “Тоталітарна диктатура та автократія” (1956 р.) [7]. Подальшого концептуального розвитку теорія набуває у роботах Еміліо Джентіле [8; 9], Умберто Еко [10], Джорджа Мосса [11], Роджера Гріффіна [12; 13] та ін.

Загалом треба відзначити той факт, що у світовій науці концепція тоталітаризму характеризується більшим ступенем розробки саме у його правому вимірі, незважаючи на те, що класична теорія тоталітаризму постала насамперед як результат фашистсько-нацистсько-більшовицьких компаративних студій. Значною мірою це пояснюється низкою причин: по-перше, відсутність широкого доступу до радянських джерел зумовлювала орієнтацію аналізу західних науковців переважно на італійську та німецьку форми тоталітаризму, вже за аналогіями з якими конструювалася його радянська модель; по-друге, на відміну від фашистської Італії та нацистської Німеччини, СРСР вийшов переможцем з Другої світової війни і перетворився на наддержаву, з інтересами якої так чи інакше було потрібно рахуватися, тому у період “розрядки” критика радянської системи та її пряме ототожнення з фашизмом і нацизмом навіть вважались дурним політичним тоном; по-третє, “відлига” та поява тенденцій лібералізації в СРСР спричинили обмеження багатьма дослідниками тоталітарного періоду в радянській історії виключно “сталінською” добою. Попри те, що крах комунізму у Центрально-Східній Європі супроводжувався переосмисленням тоталітарного минулого та появою нової хвилі розвідок, ця диспропорція у теоретичних розробках правого та лівого тоталітаризму залишається неподоланою й сьогодні.

Серед емпіричних узагальнюючих робіт варто виділити “Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном” Тімоті Снайдера [14], “Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф” Роберта Геллетлі [15], “Червоний

* Закінчення див. у 45 випуску збірника.

терор: історія сталінізму” Йорґа Баберовскі [16], “Доба крайнощів: коротке двадцять сторіччя (1914 – 1991)” Еріка Хобсбаума [17] та “Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад” Андреаса Каппелера [18]. Вагоме місце для аналітики особливостей становлення і функціонування тоталітарних режимів у міжвоєнну добу відводиться у фундаментальній праці “Європа: історія” Нормана Дейвіса [19].

У вітчизняній науці теоретичні розробки тоталітаризму представлені переважно працями з політичних та філософських наук. Серед українських науковців, які у ключі західної методології підійшли до вивчення феномену тоталітаризму та його проявів, зокрема, в українській історії, треба відзначити Пехник А.В. [20], Вонсовича С.Г. [21; 22], Чабанну М.В. [23; 24], Томахів В.Я. [25], Калиніну А.О. [26; 27], Соловійову А.С. [28], Бахтарова А.В. [29], Данильяна О.Г. [30], Шваб Л.П. [31], Рахмайлова Є.В. [2], Авксентьєву Т.Г. і Чорну Н.В. [32], Соловєя А.М. та Штерна В.Ю. [33]. Безперечним здобутком цих авторів є імплементація світових ідей в український науковий простір. Не менш важливе теоретичне та історіософське значення має монографія американського історика та політолога українського походження Олександра Мотиля “Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження” [34], в якій вчений за допомогою структурного підходу розглядає на історичних прикладах закономірності виникнення, розвитку, занепаду, розпаду та відродження імперії як політичної системи.

В українській історичній науці у розвідках тоталітаризму домінують праці практичного характеру, які умовно можна диференціювати на комплексні (узагальнюючі) та конкретно-історичні дослідження. Комплексні роботи мають принципово важливе значення для розуміння механізмів становлення та сутності радянського тоталітарного режиму. Зокрема, класична праця Даниленка В.М., Касьянова Г.В. і Кульчицького С.В. “Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки” [35] та колективні монографії “Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.)” [36; 37], “Суспільство і влада в радянській Україні років НЕПу (1921 – 1928 рр.)” [38; 39] розкривають різні складові елементи впровадження та змісту комуністичної диктатури. У праці Терлюка І. висвітлено найбільш показові аспекти механізму утвердження сталінського тоталітарно-репресивного режиму у контексті історії радянської державності та права в Україні 1930 – початку 1950-х рр. [40].

Серед конкретно-історичних досліджень нас цікавлять насамперед розвідки з радянської соціальної політики 1920 – 1930-х рр. Одним із перших спеціальних досліджень радянської політики соціального забезпечення 1920 – 1930-х рр. є робота Шарпатога В.Г. [41], предметом якої виступає система соціального забезпечення в УРСР, історія пенсійного забезпечення, державні та громадсько-кооперативні форми соціальної допомоги населенню у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Діяльність органів соціального страхування в Україні 1920–1930 рр. ґрунтовно висвітлена у розвідках Мельничука О.А. [42-45]. Мовчан О.М. у своєму дисертаційному дослідженні приділяє увагу соціальному аспекту діяльності профспілок [46]. Мельничуком О.А. та Волошенком В.О. визначені роль і місце комітетів незаможних селян у системі радянської влади, розглянуто участь КНС в аграрних перетвореннях, залучення комітетів до контролю за діяльністю інших об’єднань та організацій на селі [47; 48]. У роботах Свистовича С.М. комплексно узагальнено місце громадських об’єднань та організацій у політиці більшовицького режиму 20–30-х рр. ХХ ст. [49; 50].

Отже, існує цілий масив літератури різного характеру з означеної тематики, в якій застосовуються різні концептуальні підходи до вивчення феномену тоталітаризму. Основними проблемами залишаються диспропорція у рівнях теоретичної розробки лівого та правого тоталітаризму на користь останнього, обмеження тоталітарного періоду в радянській історії лише “сталінською” добою та свого роду наявність штучної ізольованості між теоретичними та емпіричними, фактологічними роботами.

Джерельною базою для вивчення даної проблеми стали матеріали справ, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області (ДАХО) у фондах Херсонського повітового відділу соціального забезпечення (Р-458), Херсонської окружної інспектури соціального забезпечення (Р. – 459) та Херсонського окружного виробничого кооперативного об’єднання інвалідів (Р-1093).

Метою статті є аналіз основних аспектів та напрямків більшовицької політики у галузі соціального забезпечення населення у зрізі формування структури радянського тоталітарного режиму у період його становлення у 1920-х рр., встановлення діалектичної взаємозалежності та взаємної детермінації між елементами тоталітарної структури й особливостями організації провідних напрямків радянської соціальної політики, визначення ступеня їхньої ефективності у насадженні тоталітарної моделі розвитку суспільства комуністичною партією.

Методологічну основу роботи становлять теорія тоталітаризму, концепція “політичної релігії” (світської, громадянської, суспільної, “ерзац-релігії”), теорія масового суспільства, авторська методологія рівнево-компонентного аналізу структури тоталітарних режимів та веберівська методологія ідеальних типів.

Інструментально будемо розуміти під тоталітаризмом (лат. “totalitas” – повнота, цілість; “totalis” – увесь, цілий, повний) політичний режим та спосіб організації суспільного життя, який характеризується всеосяжним контролем з боку дуалістичної партії-держави над атомізованим масовим суспільством та особою, підпорядкуванням усієї суспільної системи офіційній ідеології та колективним цілям заради досягнення утопічної надмети [26, с. 266].

Загалом у класичній теорії тоталітаризму його характеристика полягає у виділенні низки спільних сутнісних ознак тоталітарних диктатур. Зокрема, Карлом Фрідріхом та Збіґневом Бжезінським був визначений так званий тоталітарний “синдром із шести пунктів”:

- єдина офіційна ідеологія, що повністю відкидає старий порядок і спрямована на побудову нового суспільства;
- єдина масова партія, яку очолює одна особа – диктатор, і яка тісно пов’язана з державною бюрократією;

- система терору, фізичного або психічного, скерованого не лише проти “ворогів” режиму, а й проти цілих груп населення;
- монопольний контроль партії та уряду над усіма засобами масової інформації;
- монопольний контроль над збройними силами;
- централізоване бюрократичне управління економікою [7].

Цей перелік доповнювався і цими авторами, й іншими дослідниками, та згодом перетворився на розлогий список із багатьох пунктів. Сама теорія тоталітаризму теж розвивалася, дала низку відгалужень – похідних від неї “дочірніх” та альтернативних концепцій. Зокрема, концепцію “сакралізації політики” (формування релігійного виміру у політиці, відмінного і незалежного від традиційних релігійних інститутів) і “політичної ерзац-релігії”, яка розглядає фашизм, нацизм та комунізм як свого роду заміники релігії у світській формі. Так Еміліо Джентіле вважає “політичну релігію” одним із найважливіших компонентів тоталітаризму та розуміє під нею вид релігії, що сакралізує ідеологію, рух чи політичний режим через обоження міфологізованої світської організації, яку він позиціонує як головне та беззаперечне джерело сенсу і кінцеву мету життя людини [9]. “Політична релігія” детермінує появу своєї рідної “політичної літургії”, “релігійного” стилю політики тоталітарних режимів [12]: ідеологія – замість релігії, культ вождя-генія як об’єкта звеличення та поклоніння – замість Бога-абсолюту, постійне звернення до риторики – замість молитов, масові радянські демонстрації та “людські моря” – замість паломництва, потреба у створенні монументальних будівель – замість будівництва церков тощо.

Теорія масового суспільства виникла майже одночасно та еволюціонувала паралельно із теорією тоталітаризму. Вона розглядає масове суспільство з притаманними йому патерналізмом, колективізмом, уніфікацією, некритичністю, конформізмом, потребою у зовнішньому контролі як суспільство атомізованих індивідів, та як необхідну умову становлення і забезпечення функціонування тоталітаризму. Необхідність суспільної атомізації випливає з потреби тоталітарної структури у залученні у рух та мобілізації на його підтримку максимально можливої кількості населення. Досягненню цієї мети сприяє те, що за допомогою особливостей тоталітарної організації рух пропонує індивідам – представникам маргіналізованого населення нову соціальну структуру суспільства, яка відповідає їх прагненням, оскільки дозволяє відчутти себе долученими до здійснення політичних процесів та водночас уникнути відповідальності, знайти не лише лідера, але і контролюючу силу. Причому ступінь тоталітарності політичного режиму залежить від рівня масовізації суспільства, принаймні у значенні збереження його рис, але через появу критичності, зокрема у ставленні до влади, відбувається демасовізація суспільства. Відповідно, перетворення суспільної свідомості, пов’язане з появою рис, які невластиві для масової людини, свідчать про детоталітаризацію суспільства [23, с. 7-11].

Методологія рівнево-компонентного аналізу – це наукова теоретична модель, першопочатково запропонована автором для вивчення феномену націоналізму [51], у даній розвідці адаптується й для дослідження структури тоталітарних режимів. В якості компонентів аналізу виступають елементи структури тоталітарного режиму, які розглядаються у зрізі теоретичного і практичного рівнів (див. **Таблицю 1**). Однак треба відзначити, що виділення рівнів та компонентів у тоталітаризмі не варто абсолютизувати: в умовах реальності таке розмежування є досить відносним, а межа між згаданими елементами розмитотою, адже всі інтелектуальні моделі – це лише розумові конструкції, своєрідні ідеальні типи, що тільки наближаються до дійсності, яка є набагато складнішою за будь-яку концептуалізацію. Також ми не можемо говорити про обов’язкову “первинність” чи похідну “вторинність” певних елементів та про універсальний алгоритм їхнього розвитку у різних тоталітарних диктатурах (теоретичний рівень може випереджати практичний за рівнем розвитку або навпаки; значення компонентів, їх “базовість” та “периферійність”, пропорційність співвідношення та характер взаємозумовленості елементів теж можуть відрізнятися). Ці риси та процеси, попри наявність спільних тенденцій, мають індивідуальний та специфічний характер для кожного з тоталітарних режимів та детермінуються передусім різністю історичних умов, в яких вони функціонували.

Таблиця 1. *Методологія рівнево-компонентного аналізу структури радянського тоталітарного режиму*¹

	Рівні аналізу	
	<i>Теоретичний рівень</i>	<i>Практичний рівень</i>
Компоненти структури тоталітарного режиму	“Політична ерзац-релігія” (ідеологічний монізм)	Однопартійність
	Утопічна надмета	“Вибори без вибору”
	Революційність та радикалізм (як альтернативний шлях модернізації)	Вождизм
	Моральний нігілізм	Централізація
	Декларативність	Бюрократизм
	Популізм	Дуалістична партія-державна (зрощення партійно-державного апарату)
	Волонтаризм	Корпоративізм (або одержавлений інститут громадськості як

¹ Складено автором.

		“передавальний пас” між владою та народом)
	“Нова людина” (“homo totalitaricus”, “homo soveticus”)	Колективізм
	Героїка	Етатизм та централізоване управління економікою
	Естетика сили	Націоналізація та перерозподіл ресурсів
	Універсалізм та “експорт тоталітаризму”	Мілітаризація усіх сфер життя
	Антиплюралізм і тотальний монізм	Опора на армію та силові структури
	Нетерпіння інакомислення	Гіпертрофія апарату примусу (“полицейська держава”)
	Антилібералізм та антикапіталізм	Придушення будь-якої опозиції
	Образ ворога	Терор як метод управління суспільством
	Психологія ненависті та атмосфера панічного страху	Геноцид та примус
	“Хамелеоноподібність” та адаптивність	“Гангстеризм”
		Соціальна інженерія та масове суспільство
		Прагнення тотального контролю над усіма сферами життя
		Уніфікація
		Пропаганда та психологічне маніпулювання
		Монополія на ЗМІ
		Цензура
		Наявність культурної лінії
		Підконтрольна або ліквідована церква

Рівнево-компонентний аналіз виступає більш ефективною моделлю у поєднанні з методологією ідеальних типів Макса Вебера, яка дає змогу фіксувати сутнісні ознаки тоталітаризму незалежно від різноманіття його конкретних проявів. Припустимо, що всі елементи тоталітарної структури у тій чи іншій мірі вплинули на особливості організації та функціонування системи соціального забезпечення, яка у свою чергу також виступала й чинником формування комуністичного тоталітарного режиму. Даний підхід дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки та діалектичний взаємозв'язок між компонентами тоталітаризму і провідними напрямками радянської соціальної політики. Окрім того, ми можемо виявляти посилення та послаблення певного елемента, риси, напрямку до його кристалізації чи повного зникнення, прослідковувати його трансформацію та визначати її зумовленість, тобто, розглядати феномен тоталітаризму не в статичі, а у притаманній йому особливій динаміці й еволюції. Це є методологічно виправданим, оскільки за Еміліо Джентіле, в історичному сенсі тоталітаризм як політичний експеримент – це тяглий і тривалий процес, а не “досконала” та “остаточно завершена” форма [9].

Попри складність до практичного застосування (окремі аспекти та напрямки радянської політики соціального забезпечення у реальності могли бути виявами не одного, а відразу кількох елементів тоталітаризму; або ж навпаки – один напрямок соціальної політики міг спричинити формування кількох компонентів тоталітарної структури), така теоретична конструкція є гнучкішою за класичні схеми тоталітаризму, адже враховує його “хамелеоноподібність”, адаптивність і трансформації, та може бути використана у якості аналітичного інструментарію не лише для вивчення соціального забезпечення, а й інших історичних явищ і процесів (у залежності від потреб і хронологічних рамок дослідження перелік елементів тоталітаризму може скорочуватися або розширюватися, – він не є сталим).

(Закінчення статті у 45 випуску збірника)

Джерела та література

1. Зайцев О. Інтерпретації фашизму в сучасній англо-американській історіографії / О. Зайцев // Україна модерна. – 2005. – Вип. 9. – С. 173 – 183.
2. Рахмайлов Є.В. Фашистський та комуністичний тоталітаризм в соціально-філософській та міждисциплінарній рефлексії / Є.В. Рахмайлов // Вісник Житомирського державного університету. – 2014. – Вип. 5. – С. 28 – 33.
3. Муссоліні Б. Доктрина фашизму [Електронний ресурс] / Б. Муссоліні. – Режим доступу к ессе: <http://www.nationalism.org/vvv/library/mussolini-doctrina.htm>
4. Поппер К. Открытое общество и его враги [Електронний ресурс] / К. Поппер. – Т. 1. – Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/16_p/pop/per_1.htm
5. Поппер К. Открытое общество и его враги [Електронний ресурс] / К. Поппер. – Т. 2. – Режим доступу: http://www.beroaal.in.ua/open_society/2/part_1.html#contents
6. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
7. Friedrich C. Totalitarian Dictatorship and Autocracy [Electronic resource] / C. Friedrich, Z. Brzezinski. - Mode of access: <http://ahr.oxfordjournals.org/content/63/2/367.extract>

8. Gentile E. The struggle for modernity: Nationalism, Futurism and Fascism / E. Gentile. – Westport, Connecticut, London: Praeger, 2003. – 224 p.
9. Джентиле Э. Фашизм, тоталитаризм и политическая религия: определения и критические размышления над критицизмом интерпретации [Электронный ресурс] / Э. Джентиле. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/10519>
10. Еко У. Ур-Фашизм [Электронный ресурс] / У. Еко. – Режим доступа: <http://historians.in.ua/index.php/en/statiti/525-umberto-eko-ur-fashyzm>
11. Мосс Дж. Нацизм и культура: идеология и культура национал социализма [Электронный ресурс] / Дж. Мосс. – Режим доступа: http://propagandahistory.ru/books/Dzhordzh--Mosse_Natsizm-i-kultura--Ideologiya-i-kultura-natsional-sotsializma/
12. Гриффин Р. Фашизм – революция “справа” [Электронный ресурс] / Р. Гриффин. – Режим доступа: <http://left.by/archives/5519>
13. Гріффіні Р. Дослідження фашизму в Східній Європі: рух навздогін чи прокладання нового шляху? / Р. Гріффіні // Україна модерна. – 2013. – Вип. 20. – С. 107 – 121.
14. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталином / Т. Снайдер. – К.: Дулибы, 2015. – 584 с.
15. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф / Р. Геллетлі. – К.: Темпора, 2011. – 664 с.
16. Баберовскі Й. Червоний терор: історія сталінізму / Й. Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.
17. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: короткий двадцатый век (1914 – 1991) / Э. Хобсбаум. – М.: Независимая газета, 2004. – 632 с.
18. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / А. Каппелер. – Л.: Видавництво УКУ, 2005. – 359 с.
19. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2012. – 1464 с.
20. Пехник А.В. Поняття, типологія та причини виникнення тоталітаризму: Автореф. дис... канд. політ. наук / А.В. Пехник. – О., 2000. – 16 с.
21. Вонсович С.Г. Сутність та еволюція тоталітаризму як теорії і політичної практики: Автореф. дис... канд. канд. політ. наук / С.Г. Вонсович. – К., 2006. – 20 с.
22. Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму: політологічний аспект / С.Г. Вонсович. – К.: ПП Мошак М.І., 2008. – 200 с.
23. Чабанна М.В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук / Чабанна М.В. – К., 2006. – 19 с.
24. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм: уявна подібність та сутнісна різниця / М. Чабанна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 83 – 92.
25. Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / В.Я. Томахів. – Донецьк, 2001. – 18 с.
26. Калиніна А.О. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типологія / А.О. Калиніна // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 264 – 272.
27. Калиніна А.О. Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії / А.О. Калиніна // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 52. – С. 281 – 288.
28. Соловійова А.С. Масове суспільство при тоталітарному і демократичному політичних режимах: порівняльний аспект / А.С. Соловійова // Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія: Політологія. – 2013. – Вип. 200. – С. 73 – 77.
29. Бахтаров А.В. Sacrum і profanum у просторі “радянського тоталітаризму” / А.В. Бахтаров // Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія: Філологія. Літературознавство. – 2013. – Вип. 212. – С. 6 – 10.
30. Данильян О.Г. Порівняльний аналіз демократії і тоталітаризму: соціально-філософський підхід / О.Г. Данильян // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Філософія. – 2016. – № 1. – С. 5 – 14.
31. Шваб Л.П. Генеза концепції тоталітаризму / Л.П. Шваб // Гуржівські історичні читання. – 2013. – Вип. 6. – С. 111 – 113.
32. Авксентьева Т.Г. Теоретико-методологічні проблеми розуміння тоталітаризму як соціокультурного феномену / Т.Г. Авксентьева, Н.В. Чорна // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2012. – Вип. 29. – С. 107 – 111.
33. Соловей А.М. Політична концепція тоталітаризму Ханни Арендт / А.М. Соловей, В.Ю. Штерн // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2013. – Вип. 10. – С. 203 – 208.
34. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 201 с.
35. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
36. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.): колект. монографія у 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – 775 с.
37. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.): колект. монографія у 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – 812 с.
38. Суспільство і влада в радянській Україні років НЕПу (1921 – 1928): колект. монографія у 2-х т. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Т. 1. – 656 с.
39. Суспільство і влада в радянській Україні років НЕПу (1921 – 1928): колект. монографія у 2-х т. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Т. 2. – 598 с.
40. Терлюк І. Сталінський тоталітаризм в Україні / І. Терлюк. – Л.: Національний музей-меморіал “Тюрма на Лонцького”, 2015. – 180 с.
41. Шарпатов В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 – 30-х рр.: історичний аспект: Автореф. дис... доктора іст. наук / В.Г. Шарпатов. – Чернівці, 2007. – 43 с.
42. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... доктора іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 2010. – 41 с.
43. Мельничук О.А. Організаційна структура органів соціального страхування в Україні у 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Мельничук // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 141 – 151.
44. Мельничук О.А. Роль і місце соціального страхування 1920 – 30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку / О.А. Мельничук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 235 – 257.
45. Мельничук О.А. Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Мельничук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 14. – С. 322 – 339.

46. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.): Автореф. дис... доктора іст. наук / О.М. Мовчан. – К., 2004. – 37 с.
47. Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 1998. – 20 с.
48. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / В.О. Волошенко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
49. Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... доктора іст. наук / С.М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 37 с.
50. Свистович С.М. Система громадських об'єднань Української СРР у 20 – 30-ті роки ХХ століття / С.М. Свистович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16. – С. 16 – 26.
51. Твердовський А.Ю. Проблема типології українського націоналізму 1920 – 1950-х рр. / А.Ю. Твердовський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 42. – С. 101 – 111.

Tverdovskiy A. Y. The Soviet policy of social security in the context of the formation of the totalitarian state and society in the 1920s. (based on the materials of State archives of Kherson region)

The article analyzes the basic directions and aspects of the policy of the Bolsheviks in the sphere of social maintenance of population, which are regarded by means of the author's methodology of level-componential analysis in the section of formation of the structure of the Soviet totalitarian regime in the period of its formation in the 1920s. A number of sources of funds of the State Archives of Kherson region (ДАНО), on the basis of which the problem is highlighted, are introduced into the scientific use.

Key words: social security, social insurance, social mutual assistance, Invalid cooperation, "military communism", NEP, totalitarianism, methodology of level-componential analysis.

Твердовский А. Ю. Советская политика социального обеспечения населения в контексте становления тоталитарного государства и общества в 1920-х гг. (по материалам госархива Херсонской области)

В статье анализируются основные направления и аспекты политики большевиков в сфере социального обеспечения населения, которые рассматриваются с помощью авторской методологии уровне-компонентного анализа в срезе формирования структуры советского тоталитарного режима в период его становления в 1920-х гг. В научный оборот впервые вводится ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области (ГАХО), на основании которых освещается данная проблема.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальное страхование, общественная взаимопомощь, инвалидная кооперация, "военный коммунизм", НЭП, тоталитаризм, методология уровне-компонентного анализа.

УДК 94:316.347:316.334.56 (477.5)“192”

В. М. Жмака

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті використовуючи матеріали переписів населення 1920, 1923 і 1926 року, досліджено національний склад населення міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст. Автор найбільше уваги зосереджує на трьох найчисельніших етнічних групах: українцях, росіянах, євреях. Відстежує коливання частки тієї чи іншої нації в містах різних типів, називає причини її збільшення або зменшення. Наголошує, що зміни, які відбулись серед національного складу міського населення впродовж 1920-х років, були закономірним наслідком тих економічних процесів, які проходили в країні у роки нової економічної політики.

Ключові слова: населення, перепис населення, національність, національний склад, етнос, етнічна група, місто.

Історично склалося, що Україна була і залишається багатонаціональною країною. Географія розселення національного складу досить широка, як за територіальним принципом, так і типом населеного пункту. Зважаючи на те, що основна маса населення мешкає в містах, у них концентрується й більшість етнічних груп. У зв'язку з цим, вивчення національного складу міського населення є особливо актуальним.

Чисельність тієї чи іншої нації, головним чином, залежить від економічної і політичної ситуації в країні, що яскраво засвідчує сьогодення. Подібні паралелі вже пам'ятає наша історія. Досить схожими видаються 20-ті роки минулого століття. Дослідження національного складу міст років непу є досить перспективним ще із огляду на те, що протягом 1920-х років відбулися як загальні, так і суто міські переписи населення, що дає змогу відстежувати й порівнювати зміни, які відбувалися в чисельності тієї чи іншої етнічної групи, а також кількості самих національностей у даних поселеннях.

Мета статті – з'ясувати національний склад населення міст Лівобережжя в 1920-ті роки, простежити коливання частки тієї чи іншої нації в містах різних типів.